

Študentsko gibanje 1968 znotraj družbenih konfliktov jugoslovanskega socializma¹

Gorazd Kovačič

Prispevek predstavlja historično materialistično socialno zgodovino ekonomskih, političnih in družbenih konfliktov v socialistični Jugoslaviji, znotraj katerih je mogoče interpretirati nastop študentskega gibanja 1968, njegove zahteve in stališča, pa tudi morebitno dediščino, ki je ostala po zatrtju.

Študentsko gibanje 1968 kot dogodek

Visoko šolstvo je v Jugoslaviji podobno kot na Zahodu v 60. letih kvantitativno ekspandiralo, materialne kapacitete in pedagoške norme pa so ostale stare. Rezultat so bili natrpane predavalnice in hierarhični, pogosto tudi avtoritarni odnosi profesorjev do študentov. Po takratnem zakonu o visokem šolstvu študentje niso bili subjekt univerze in niso imeli mest v univerzitetnih organih, temveč so imeli status zunanjih uporabnikov. Mest v študentskih domovih je bilo premalo, življenjske razmere so bile slabe, zasebni najem pa drag. Poleg

¹ Dr. Gorazd Kovačič je sociolog. Doktoriral je iz koncepta družbe pri Hannah Arendt. Zaposlen je kot visokošolski učitelj na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja s politično in ekonomsko sociologijo. Članek je razširjena različica prispevka »Socialni in razvojni konflikti kot sprožilci jugoslovanskega gibanja 1968«, ki je izšel v: Ignjatović, M., idr. (ur.): *Družba in družbena gibanja 50 let po 1968 / Slovensko sociološko srečanje 2018*, Piran, 18.-20. oktober 2018, str. 24–28.«

tega je študentske domove v Ljubljani vodil nekdanji upravnik zapora in je v pravila vnašal nepotrebne restrikcije. Zaradi inflacije po uvedbi tržne reforme so stroški študija, to je stroški stanarine, prehrane, prevoza in učbenikov, naraščali, javne in podjetniške štipendije ter krediti pa so bili vse težje dostopni. Podjetja so se manj odločala za štipendiranje, ker so imela zaradi gospodarske reforme otežene pogoje poslovanja, poleg tega jim je povečana stopnja brezposelnosti, tudi med diplomanti, omogočala, da si zlahka izberejo kadre na trgu brez vnaprejšnjega štipendiranja. Diplomantom so vrata do služb zapirali tudi manj izobraženi kadri, ki so se zaposlili v posameznih organizacijah takrat, ko je tem še zadoščala nižja kvalifikacijska struktura, službo pa so pogosto dobili zaradi svojih vojaških ali političnih zaslug. Prepreke kadrovskega posodobitvi, ki bi bila podlaga za modernizacijo proizvodnje, so bile večkrat na vrhu: skoraj 500 direktorjev v Jugoslaviji je imelo le osnovnošolsko izobrazbo (Klasić, 2015: 89). Strukturni razlogi za slabše zaposlitvene perspektive diplomantov so bili videti kot medgeneracijski spopad glede reformiranja kriterijev kadrovanja od partitokratskih k meritokratskim. Starejši kadri, ki so osvojili položaje v vojni, so mladim pripisovali nehvaležnost in nihilizem, mladi pa so način, na katerega so se starejši oklepali položajev, razumeli kot odstopanje od uradnega programa socializma (Klasić, 2015: 85–92, 141).

To je bil visokošolski kontekst, v katerem se je v 60. letih postopno razvijal in krepil študentski aktivizem. Ta se je sprva osredotočal na »sindikalistične« interese študentov in njihovo izključenost iz organov odločanja na univerzi. Zatem so temu dodali mednarodne teme. Decembra 1966 so bile, denimo, v Zagrebu množične nasilne demonstracije proti ameriški vojni v Vietnamu. Spomladi leta 1968 se je vsebinsko težišče začelo premikati h »kritiki splošnega stanja v družbi. Na udaru so bili predvsem pojavi, ki so jih imeli za izrazito nesocialistične, kot so neupravičeno bogatenje posameznikov, neenakost in korupcija v družbi, neodgovorno obnašanje politikov« (Klasić, 2015: 102–103). K pozivom funkcionarjem na odgovornost so študente zlasti v Beogradu spodbujali profesorji iz kroga kritične filozofske revije *Praksis*.

Študentsko gibanje 1968 se je podobno kot v Franciji začelo zaradi povoda, ki je bil vnaprej videti nedolžen, čeprav je bil sociološko simptomatičen, nato pa je bliskovito eskaliralo zaradi kombinacije družbenih napetosti, v katere so bili vpleteni akterji, in napačne reakcije represivnih aparatov na prvi konflikt,

ki je spodbudila silovit odziv. V Beogradu je 2. junija 1968 prišlo do neredov, ker so študentom onemogočili udeležbo na neki zabavno glasbeni prireditvi, namenjeni brigadirjem. Ker je policija uporabila prekomerno silo, se je protest sprevrgel v spopade, ki so se jim v naslednjih dneh solidarnostno pridružili študentje v nekaterih drugih univerzitetnih središčih po Jugoslaviji, podprle pa so jih različne organizacije in skupine, zlasti iz vrst kulturne elite (Klasić, 2015: 107–131).

V Ljubljani je bil povod za študentske proteste lokalni, a v njem so bila zgoščena socialna protislovja tržne gospodarske reforme. Nekaj dni pred beograjskimi dogodki je svet študentskega naselja Rožna dolina sklenil, da bodo čez poletje izpraznili nekaj blokov in jih oddali turistom, da bodo pokrili primanjkljaj iz poslovanja. Sredstvo, s katerim naj bi spodbudili študente k izselitvi, je bil dvig stanarine za 38 %. Nezadovoljni študentje so se začeli zbirati in se odločili, da bodo 6. junija pripravili množičen protestni shod. Medtem so se zgodili beograjski nasilni protesti, ki so dali še dodatni pospešek študentskemu revoltu v Ljubljani. Čeprav so slovenske oblasti reagirale dialoško in so študentom že takoj ponudile rešitve več socialnih problemov, profesorji in druge skupine pa se jim niso pridružili (ibid.: 171–173), je sam moment upora, ki je udeležencem pokazal, da delovanje generira moč (prim. Arendt, 2013: 38) in da je mogoče z množičnim nastopom doseči konkretne spremembe, sprožil štiriletno dinamiko.

Študentsko gibanje v Ljubljani je bilo v prvih dveh letih osredotočeno na konkretne materialne (»sindikalistične«) in statusne (participacija v organih univerze, študentske institucije) interese študentske populacije, deloma pa je na slabo artikuliran način naslovlilo tudi položaj univerze, razpete med funkcijo produkcije kadrov za razvijajoče se gospodarstvo in med razsvetljenske aspiracije sloja kulturniške »inteligence«. V letih 1970 in 1971 se je študentsko gibanje razcepilo v dva tabora. Prvi se je integriral v uradne predstavniške organizacije in je skušal delovati konstruktivno na temah iz prvega obdobja, drugi pa se je radikaliziral. Razširil je svoje tematike na poglobljeno kritiko raznih oblik in plasti družbenega gospostva, vključno s kritiko univerze, protestiral je proti različnim mednarodnim konfliktom in krivicam (vietnamska vojna, druženje državnega vrha s tujimi diktatorji, nacionalistični napadi na Slovence v zamejstvu). Privzel je tudi ostrejšje metode delovanja z večjim poudarkom na uličnih shodih in zasedbah, vrhunec je bila zasedba stavbe Filozofske fakultete od 26. 5. do 2. 6.

1971, pa tudi z drugimi oblikami situacijskega rušenja institucionalne distance med oblastjo in državljani. Ker pa v radikalni kritiki družbe gibanje ni artikuliralo jasnega programa ali vizije, je bilo že v procesu degeneracije. To so nekaj časa še zakrivali spektakel samih protestov in subkulturni projekti alternativnih mikrokozmosov. Obdobje 1972–1974 je bilo čas izteka, kjer so se tendence razcepa v pragmatični znotrajinstitucionalni del in hermetične subkulture razvile v depolitizacijo velike večine študentstva in v zapletanje aktivističnih krogov v brezplodne ideološke polemike (Baškovič idr., 1982: XXXVIII–XLI).

Medtem je študentsko gibanje v Beogradu in Zagrebu eskaliralo v bistveno širšo fronto, zoper katero je državni vrh po poskusih diplomatske pomiritve razmer reagiral z obsežno represijo. V Beogradu je že od začetka šlo za študentsko-profesorsko gibanje, katerega intelektualni inspiratorji so bili profesorji filozofije iz kroga revije *Praxis*, ki so režim že pred tem kritizirali zaradi nasprotja med deklariranim komunističnim programom in dejansko prakso. Za režim je bila zlasti nevarna kritika političnega monopola Zveze komunistov kot nezdržljivega s samoupravljanjem, hkrati pa so kritizirali tudi liberalno gospodarsko reformo iz leta 1965 kot nekaj, kar vodi v rušenje socializma in v krepitev menedžerskega razreda (Klasić, 2015: 51–59). Praksisovska kritika je bila levičarska in demokratska, njeno stališče je bil samoupravni socializem, režim pa je razgaljala kot temu nasproten. Dokler so bili praksisovci intelektualno gibanje brez širšega dometa, ga je režim toleriral, ko se je povežalo z materialno silo množičnega gibanja, pa je Titov režim obračunal z obema. Diskurzivna priprava za obračun se je začela že konec junija 1968, vrhunec pa je dosegla v letih 1974, ko sta bili ukinjeni revija *Praxis* in Korčulanska poletna šola, in 1975, ko so prepovedali predavati osmim najbolj izpostavljenim profesorjem (ibid.: 220–226).

Na Hrvaškem se je v letih 1969–1971 razvilo zelo široko in bojevito nacionalistično gibanje. Študentje so bili samo en njegov del, glavna generatorja sta bila nacionalistični del kulturne elite in politično vodstvo. Nacionalistični kulturniki so že leta 1967 in tudi prej razvili teze o ogroženosti hrvaškega naroda zaradi srbske ekspanzije na jezikovnem (projekt skupnega srbo-hrvaškega jezika z dominantno srbsčine) in demografskem področju (nadpovprečna stopnja ekonomske emigracije Hrvatov in ekonomska imigracija Srbov na Hrvaško) ter srbskega spodbujanja dalmatinske in drugih regionalnih identitet. Republiško politično

vodstvo je v obdobju 1969–1971 instrumentaliziralo polemike kulturnikov² za obrambo gospodarskih interesov Hrvaške nasproti zveznim institucijam in manj razvitim republikam. Sovpadli sta stališči o etnični ogroženosti in finančnem izkoriščanju Hrvaške.

Mobilizacija domače javnosti proti unitarističnim stališčem se je krepila z razširitvijo na simbolna področja, kot so rehabilitacija zgodovinskih osebnosti bana Jelačića in Stjepana Radića, poudarjanje katolištva, utrjevanje ijekavice in polemika glede ustavnega statusa srbske manjšine. V začetku leta 1971 se je vzpostavilo jasno zavezništvo med kulturniški nacionalisti in političnimi liberalci. Vrsta časopisov je začela odkrito zagovarjati prednost hrvaških pred jugoslovanskimi interesi. Posamezniki so začeli zagovarjati, naj Hrvaška pridobi določene attribute državnosti, kot so lastna vojska, lastna centralna banka, ki bo samostojno vodila kreditne odnose s tujino, svoj sedež v Združenih narodih in lastne poštne znamke. Širila se je ideja osamosvojitve, študentje so jo tudi izrecno zahtevali na demonstracijah novembra in decembra 1971.

Tito se je sprva, sredi leta 1971, še pustil prepričati, da gre le za obrobne ekscese in da vodilna hrvaška usmeritev ostaja lojalna jugoslovanskemu konsenzu, ko pa so hrvaške nacionalistične kulturne organizacije začele promovirati pripojitev dela Hercegovine k Hrvaški, nacionalistični spori med raznimi narodi pa so se širili tudi v druge republike, se je odločil za oster poseg. V čistki so iz Zveze komunistov izključili deset tisoče članov, razrešili stotine funkcionarjev, zaprli več tisoč oseb, odpustili vrsto akademskih in kulturnih delavcev ter ukinili nekatere kulturne institucije in publikacije.

Obenem so ustavne reforme leta 1974 ustregle ekonomskim zahtevam razvitih republik po decentralizaciji in po večjem republiškem nadzoru nad deviznim tokom ter zahtevam kritikov liberalne reforme iz leta 1965 po obnovi samoupravljanja v podjetjih in na področju družbene infrastrukture (Ramet, 1992: 98–132). Ta protislovna kombinacija potez je bila značilna za Titovo vladavino: sankcioniral je tiste, ki so artikularili politične zahteve, ki so odstopale od trenutne uradne linije, in obenem te zahteve uresničil sam. Čeprav je praktično prisluhnil interesnim pritiskom, je z odstranitvijo njihovih glasnikov

2 V nasprotju s tem hrvaško politično vodstvo leta 1968 ni podprlo študentskega gibanja, ki je nastopalo v imenu socialističnih idealov, proti privilegijem »rdeče buržoazije« ter za »bratstvo in enotnost« med jugoslovanskimi narodi (Klasić, 2015: 198).

iz politike sporočil, da ne dovoli nobenih izzivov monopolu partijskega vrha nad političnim življenjem (Klasić, 2015: 226).

Študentsko gibanje v Sloveniji je bilo ideološko zelo heterogeno. »Sindikalistične« zahteve in kritike so izhajale iz egalitarističnih stališč. Politično vplivne so bile kritike zapostavljanja revnih študentov in na drugi strani privilegijev za funkcionarje. Tudi velik del drugih, širših kritik je izhajal iz levičarskih stališč, npr. glede pravičnosti in miru v mednarodnih odnosih. Manjši del zahtev in kritik lahko po današnjih kriterijih kvalificiramo kot liberalne v smislu zagovora osebnih svoboščin. Obstajali so tudi nacionalistični ekscesi, ki so ostajali marginalizirani v subkulturnem kontekstu. Primer je zavzemanje voditelja bloka 4 v študentskem naselju Rožna dolina in poznejšega nacionalističnega politika Marjana Poljšaka, naj se slovenski narod vrne h kultu boga Svaruna, saj da je prek katolištva podrejen tuji državi Vatikanu.³ Levičarski voditelji študentskega gibanja so poskrbeli, da tovrstne ideje niso prišle v programsko ospredje, kljub temu pa so se morali opirati na mobilizacijske sposobnosti voditelja bloka 4, kadar so organizirali množične ulične demonstracije. Čas množičnega vrvenja je bil priložnost za promocijo in kratkoročno uveljavitev raznoraznih, tudi ekstremnih in bizarnih idej in njihovih protagonistov, a ideološka dominantna gibanja je bila prosocialistična.

Liberalna in marksistična interpretacija

Kljub predstavljeni ideološki heterogenosti in socialistični dominantni v post-socialističnih interpretacijah gibanja 1968 nesorazmerno prevladuje liberalna perspektiva, pač skladno z nazorom njihovih avtorjev, ki so se uspeli akademsko uveljaviti in so prišli v položaj vodilnih interpretov mladinskega dogajanja.

Takšno interpretacijo najdemo npr. pri Mirjani N. Ule, ki od številnih poskusov sociološke razlage globalnega študentskega gibanja 1968 izpostavlja tiste, ki se osredotočajo na subjektivno razsežnost in ki iz posebnega družbenega položaja študirajoče mladine (ugodna ekonomija časa, urejen materialni položaj, študijska spodbuda k refleksiji) izpeljujejo njeno iskanje novih vrednot, življenjskih smislov, življenjskih stilov in detabuiziranih zadovoljstev. Poudarek je na subjektivnem obratu in emancipaciji osebnega. Ta naj bi bila tudi glavni

3 Vir: intervju s Petrom Kovačičem Peršinom, osebni zapiski avtorja.

smoter zahtev po družbeni spremembi (Ule, 1999: 246–247). Študentsko gibanje pri nas pa označuje prek njegovih domnevnih osrednjih zahtev »po ‘demokratizaciji’ socializma, po večji ekonomski liberalizaciji, odpravi cenzure in policijske represije nad opozicijskimi skupinami, po svobodi v umetniškem in znanstvenem ustvarjanju, avtonomiji univerze, po večji odprtosti do tujine«. Pri tem sicer dodaja, da »so študenti ponekod (zlasti v Beogradu) nastopali v imenu poenostavljenih revolucionarnih idealov, teženj k egalitarizmu, unitarizmu in uravnilovki« ter »nasprotovali nekaterim pragmatičnim in nujnim potezam ekonomske politike, ki je prav tedaj izvajala gospodarsko reformo« (ibid.: 276).

Protislovja samoupravljanja, ki je bilo takrat ključni institucionalni in ideološki kontekst, na katerega se je nanašala tudi prevladujoča študentska socialistična kritika družbenih in političnih razmer, so iz tega prikaza povsem izpuščena kot raziskovalni predmet. Prav tako študentske »sindikalistične« zahteve, ki so jih njihovi nosilci razumeli in javno legitimirali prek takrat uradne socialistične ideologije. Namesto tega avtorica iz današnjega liberalnega zornega kota podaja vrednotenje socialističnega toka v študentskem gibanju kot zgrešenega, globalne politične tematike radikaliziranega krila gibanja izpusti in namesto njih poudari tiste, ki se kažejo kot ideološko relevantne šele v luči poznejšega liberalnega obrata od poseganja v zunanji svet k zasebnosti, zasebnim ciljem in samoreferenčnosti subjektivitete (prim. Beauvois, 2000; Beck, 2001: 187–200; Illouz, 2010; Boltanski in Chiapello, 2007). Tudi pri sociološki analizi družbenega položaja akterjev študentskega gibanja z liberalnim aparatom ne pride dlje od orisa značilne strukture sebstva; problematike družbenih bojov in razrednih procesov ter vpetosti študentskega vrenja vanje tu sploh ni.

V primerjavi s tem prikazom je marksistična analiza, ki so jo deset let po koncu gibanja pripravili štirje njegovi udeleženci v zborniku *Študentsko gibanje 1968/72*, natančnejša, pa ne le zaradi večjega obsega, temveč zlasti zato, ker razčleni večkratno protislovnost študentskega gibanja in njegovih akterjev. Že uvodoma ugotavlja, da je bilo to gibanje »simptom in ideološki kondenzator protislovij nekega širšega obdobja« (Baškovič idr., 1982: IX), ki ga časovno zameji z letoma dveh reform, 1965 in 1974. V študentskem gibanju so se odražali takratni širši socialni konflikti in ideološka nasprotja, na eni strani že poprej (v revijah *Praxis* in *Perspektive*) artikulirana levičarska kritika realsocialističnega sistema in režima in njegove liberalne gospodarske reforme, na drugi strani pa

nacionalistični odvod socialnih frustracij, ki so bile posledica razvojnih razlik znotraj Jugoslavije, ki jih je reforma le še poglobila. Na kakšen način so se ti konflikti odrazili v študentskem gibanju 1968?

O globalnem študentskem gibanju četverica ugotavlja, da ni bilo »neposreden [poudarek v izvorniku!] izraz ekonomskih, političnih ipd. konfliktov«, in iz tega izpeljuje tezo, da se ni konstituiralo v revolucionarni subjekt, kar so mu nekateri pripisovali, pač pa je bilo le »specifičen izraz te prihajajoče globalne družbene krize, prelit skozi prizmo univerzitetnega okolja« z epicentrom v »izobraževalnem procesu in položaju študenta v njem« (Baškovič idr., 1982: XV–XVII). Negotovost študirajočih se je nanašala na dve različni problematiki. Na eni strani je s tehničnim napredkom v materialni proizvodnji univerza postajala valilnica kadrov, ki naj bi se integrirali v produkcijski sistem in v reprodukcijo obstoječih družbenih odnosov ter se odvrnili od alternativnega intelektualnega poslanstva protisistemskih gibanj, na drugi strani pa je ekspanzija visokošolskega sistema že učinkovala kot začasni socialni azil, ki je odlagal vstop mladih na trg delovne sile, kjer jim je že grozila strukturna brezposelnost. Študentsko gibanje 1968 naj bi bilo alarm pred iztekom povojne materialne ekspanzije (prim. Arrighi, 2009) in stagnacijo v 70. letih, ki je zlom optimizma povojne »zlate dobe« zaradi posebnega položaja študentov, pa tudi zaradi takratne preнове marksistične teorije (frankfurtska šola, odkrivanje mladega Marxa) »lažje izražalo v kulturno-socialnih in etičnih kot pa v ekonomskih kategorijah« (Baškovič idr., 1982: XXI). V prvi fazi je politiziralo hierarhična znotrajuniverzitetna razmerja in prakse, v nadaljevanju pa je to razširilo na širša družbena razmerja in globalna vprašanja (ibid.: XXIII–XXIV).

Osrednja referenca jugoslovanskega in slovenskega študentskega gibanja 1968 so bila po ugotovitvah Baškoviča idr., pa tudi Klasića (Klasić, 2015: 81), protislovja samoupravljanja, in sicer protisocialistični učinki tržne reforme iz leta 1965 ter nasprotje med načeli samoupravljanja in vztrajanjem etatizma prek političnega monopola ZK. Gospodarski razvoj in reforma sta povzročila razslojitev delavskega razreda na več statusnih segmentov, od proletariata, ki je ravnokar migriral z zaostalega podeželja, prek razreda kvalificiranih delavcev in strokovnega osebja do tehnokracije upravljalcev. Avtorji na kratko omenjajo naraščajočo komercialno odvisnost od tujega kapitala, politični spopad med linijama centralizma in liberalizma z decentralizacijo, gospodarsko reformo v

60. letih, vzpon tehnokratskega razreda in zaostritev materialne stiske tistih slojev, ki niso bili med zmagovalci diferenciranega razvoja (Baškovič idr., 1982: XXVII–XXXVI), vendar ne uspejo sistematično razdelati teh procesov in prikazati, kako vodijo v nova razredna razmerja med družbenimi sloji in med različno razvitimi republikami ter v legitimacijske konflikte. Ti so se nato posredno odrazili v študentskih in širših gibanjih v obdobju 1968–1971 in v ideološki kakofoniji, ki je vključevala tako socialistično kritiko razmer, kot tudi nasproten razmah nacionalizma.

Podlago za teoretski preboj, ki omogoča sistematičen prikaz povezave med gibanjem 1968 na eni strani in med reformo sredi 60. let ter posledičnim razrednim prestrukturiranjem in socialnimi konflikti na drugi strani, lahko najdemo v spisih nekaterih sodobnih marksističnih avtorjev, ki s časovne in prostorske distance na novo pišejo socialno zgodovino tistega obdobja (prim. Samary, 2017; Kržan, 2017; Kirn, 2014).

Tržna reforma leta 1965 in njene posledice

Za jugoslovanski socializem je bilo značilno eksperimentiranje in reformno razreševanje protislovij, v katerih se je sistem znašel vedno znova. Zgodovinski procesi so bili precej bolj kompleksni od tistega, kar se pojavlja v tranzicijski literaturi, ki namesto študija notranje dinamike socializma ponuja njegovo poenostavljeno podobo ter splošno stališče o neučinkovitosti in nujnosti njegovega propada (prim. Kirn, 2014: 165–168). ZK je sicer v vsaki krizi poskrbela za ohranitev svojega političnega monopola, vendar to ne pomeni, da je bil režim monoliten. Nasprotno, cepili so ga frakcijski boji, katerih ozadje so bila interesna nasprotja in z njimi povezane nasprotujoče si teoretske pozicije. Tudi ljudski razredi niso bili pasivni. Na slabe socialne učinke posameznih reformnih eksperimentov so se večkrat odzvali z odporom. Tako je že v prvih povojnih letih prihajalo do kmečkih uporov proti prisilni kolektivizaciji (Kirn, 2014: 181–182), zatem pa do vrste divjih delavskih štrajkov in drugih protestov. Oblasti so na odpor praviloma reagirale s kombinacijo represije proti konkretnim akterjem neredov in z reformami, ki so ugodile njihovim zahtevam ali odpravile njihov prejšnji eksperiment.

Jugoslavija je uvedla samoupravljanje po sporu s Stalinovo Sovjetsko zvezo kot alternativo stalinističnemu etatizmu in tudi za mobilizacijo ljudske

podpore, ki jo je režim potreboval v razmerah mednarodne konfrontacije. Prek samoupravljanja so kolektivi delavcev prevzeli nadzor nad podjetji in drugimi proizvodnimi subjekti, na političnem področju pa je ZK ohranila monopol in blokirala razvoj participativne demokracije, prek katere bi državljani lahko demokratično določali družbeni plan. Sistem je bil torej protislovno dvotiren, na podjetniški ravni je bil demokratičen, na ravni makroekonomskega upravljanja pa etastičen oz. partitokratski (Samary, 2017: 44–45, 75–78).

Samoupravno gospodarstvo je do leta 1961 dosegalo izjemne rezultate. Obnovilo je v vojni močno uničeno infrastrukturo in izpeljalo zelo hitro prestrukturiranje iz prevladujočega nizko produktivnega kmetijstva v industrializacijo in iz obsežne ruralnosti v urbanizacijo. Gospodarska rast je bila zelo visoka, v letih 1957–1961 je dosegala celo najvišje ravni v svetovnem merilu (Kirn, 2014: 184). V začetku 60. pa je prišlo do močne upočasnitve gospodarske rasti, dviga stopnje inflacije in primanjkljaja v bilanci tekočega računa. Mikroekonomski problem je bilo negativno poslovanje nekaterih »političnih tovarn«, ki so jih zgradili iz političnih razlogov, zlasti na Kosovu in v Bosni in Hercegovini. Očitno je bilo, da politično forsirana in subvencionirana težka industrializacija manj razvitih republik in pokrajin ni dala zaželenega rezultata, to je razvojnega dohitevanja severnega dela države (Ramet, 1992: 84, 88). Vse te objektivne težave so govorile v prid zahtevam frakcije »liberalcev«, da je treba spremeniti paradigmo ekonomske politike.

Reformni paket je bil sprejet julija 1965. Vključeval je devalvacijo dinarja, sprostitev cen (opustitev njihovega administrativnega določanja, zaradi česar so se dvignile), zmanjšanje carinske zaščite in znižanje davčnih obveznosti gospodarstva (Kirn, 2014: 216). Strukturno najpomembnejša je bila odprava državnih investicijskih skladov, v katere so morala pred tem vsa podjetja vplačevati presežke iz poslovanja in iz katerih so nato politične odločitve razdeljevale investicijska sredstva podjetjem. Reforma je vzpostavila sistem, v katerem so podjetja dobila dostop do investicijskih sredstev v obliki bančnih posojil, obstoječa sredstva državnih skladov je prenesla v banke. Reforma je tudi skoncentrirala bančni sektor z ukinitvijo okrog 480 malih občinskih bank (Kirn, 2014: 287). Banke so investicijska sredstva odslej dodeljevale na osnovi dobičkonosnosti podjetij in programov.

Sprememba vloge in načina distribucije investicijskega denarja je povzročila spremembo razrednih odnosov. Ustvarjen je bil trg kapitala (Kržan, 2017: 229).

Podjetja so začela obravnavati denar in druga proizvodna sredstva kot kapital, živo delo pa kot navaden produkcijski faktor, pri čemer je bila forma delavskega samoupravljanja v napoto oz. v protislovju s kapitalistično logiko izkoriščanja delovne sile (Samary, 2017: 159).⁴ Delavski kolektivi so se skušali oklepiti delovnih mest, medtem ko je menedžment uvajal racionalizacije. Podjetja so začela obravnavati delavce na bolj kapitalističen način, čeprav je bilo lastništvo podjetij formalno še vedno družbeno. Produkcijska sredstva so začela učinkovati kot kapital, razvijati se je začel nekakšen socialistični kapitalizem.⁵

Zaradi reforme se je okrepila moč tehnokracije. »Splošni delavski zbori so izgubili svojo moč, pridobila pa so jo razna menedžerska telesa«, ki so dejansko sprejemala strateške odločitve in jih dajala v formalno potrjevanje delavskim zborom, ki niso zmogli obvladovati obilice gradiv. Avtonomijo menedžmenta so krepili tudi »naraščanje velikosti podjetij, združevanja in prevzemi« (Samary, 2017: 171). Nova razredna konstelacija je spodkopala dotedanjo »družbeno pogodbo med delavstvom in njegovim političnim predstavništvom (tehnokracijo ali birokracijo), ki naj bi zagotavljala (nova) stabilna delovna mesta, rastoč življenjski standard«⁶ (Kirn, 2014: 249). Delavci tega verjetno niso opazili takoj in neposredno, saj so se nominalno ohranile institucije samoupravljanja. Reformo so celo promovirali kot umik države, ki naj bi okrepil sistem samoupravljanja. Toda reforma je sprostil silo financiranja, ki so kmalu povzročile naraščanje dohodkovnih neenakosti.

Tržna reforma je močno upočasnila gospodarsko rast. Rast uvoza je začela močno prehitovati rast izvoza in trgovinski primanjkljaj z zahodnimi gospodarstvi se je začel povečevati, kar kaže na vključitev na periferni položaj

4 Po Kržanu je bila tehnokracija tista družbena skupina, ki je forsirala prehod v tržni socializem. V stikih s politiki je interpretirala gospodarske izzive »tako, kot jih je tehnokratom prikazoval njihov družbeni položaj. [...] Ker so na gospodarstvo gledali s stališča posamičnega podjetja, ki deluje v tržnih okoliščinah, so odgovor na vsa vprašanja videli v krepitvi tržnih zakonitosti« (Kržan, 2017: 228).

5 Po Kržanu je distinktivnost kapitalizma v tem, da distribucijo delovne sile in naravnih dobrin med podjetja distribuira na tržni način. V jugoslovanskem socializmu se je to začelo dogajati po reformi leta 1965. Že pred tem so podjetja samostojno odločala, kaj bodo proizvajala in kako, in so tržno distribuiral svoje produkte, čeprav je bil ta trg uokvirjen s planiranjem, ki je uravnavalo investicijske in kreditne tokove (Kržan, 2017: 214, 216; Kirn, 2014: 183, 187).

6 Tržna reforma je zaostila tudi odnose med zadrugami in kmeti ter povzročila propadanje tega družbenega gospodarskega sektorja in premikanje kmetov v zasebno poslovanje. Število zadružnikov se je med letoma 1964 in 1971 znižalo za tretjino. Zadruge so na naraščanje cen v kmetijstvu reagirale z dezinvestiranjem, kmetje pa so se umikali v individualne rešitve. Individualna posest kmetijske mehanizacije je postala rentabilna (Samary, 2017: 174–176).

v svetovnem sistemu. Hrbtna plat zunanjetrgovinskega primanjkljaja je bilo postopno naraščanje zunanjega dolga, kar je Jugoslavijo spravljalo v odvisnost od mednarodnih finančnih trgov. Zaradi devalvacije dinarja, da bi spodbudili izvoznike, ter uskladitve mednarodnih in domačih cen se je močno dvignila stopnja inflacije, in sicer kar na 14 % (Kirn, 2014: 289). Življenjski stroški so narasli za 35 % in materialni standard prebivalcev je bil ogrožen. Poleg tega se podjetja v težavah niso odločala za nižanje plač, temveč za zaustavitev zaposlovanja in za odpuščanja (Klasić, 2015: 24). Tako se je po dvajsetih letih hitre in obsežne selitve delovne sile iz kmetovanja v zaposlitve ustavila rast zaposlovanja; podjetniški sektor ni več uspeval zaposlovati delovne sile, ki se je selila iz nerazvitega agrarnega sektorja. Zlasti v manj razvitih republikah se je začela večati stopnja nezaposlenosti, ki so jo oblasti skušale zmanjševati z medvladnimi sporazumi o izvozu migrantske delovne sile v Zahodno Evropo (Kržan, 2017: 227–231). Ravno leta 1968 je ekonomsko izseljevanje na Zahod postalo množično (Klemenčič, 2013: 61).

Izbruhi stavk in drugih oblik upora so bili že pred letom 1968 pogojeni predvsem s poslabšanjem materialnega položaja delavcev (ali drugih skupin prebivalstva), kajti »družbena pogodba« med političnim in tehnokratskim razredom ter delovnim ljudstvom je dejansko počivala na zmožnosti prvih dveh, da tretjemu zagotavljata rastočo blaginjo. Kadar so zaradi vzrokov zunaj podjetja materialna pričakovanja delavcev, ki jih je vzbujal nominalni samoupravni sistem, trčila ob realnost prenizkih plač, so delavci reagirali s stavkami (npr. zasavski rudarji leta 1958), ki so bile v luči formalnega samoupravljanja sicer videti absurde, dejansko pa so bile racionalne ravno zaradi dejanske šibkosti samoupravljalcev.⁷ Zahteve stavk so bile večinoma usmerjene v konkretno podjetje ter so praviloma zahtevale višje plače in ne več upravljalških pravic. V 60. letih se je število stavk povečalo, in sicer zlasti v razvitejših delih Jugoslavije v okoljih z daljšo tradicijo obstoja delavstva (ki se ni ravnokar izklopalo iz podeželske revščine) in delavskih bojev ter v delovno intenzivnih obratih. Vrhunec je bil leta 1964 (Kirn, 2014: 265–267).

7 Samary meni, da bi samoupravni socializem lahko uspešno razreševal svoja notranja protislovja, če bi ga razširili na področje makroekonomskega upravljanja, pozablja pa, da je bilo že pred tržno reformo zaradi samih teženj in zahtev produkcijskega načina samoupravljanje do neke mere iluzija, saj je tehnokracija dejansko sprejemala strateške odločitve o poslovanju podjetij. Po Kirnu je bila tržna reforma rezultat radikalizacije učinkov samoupravnega modela in razvoja tržnih razmerij med podjetji, ki jih je omogočal. Avtonomna podjetja, zlasti poslovno uspešnejša, so zahtevala še več avtonomije, kar je pomenilo poglobljanje trga (Kirn, 2014: 215).

Po tržni reformi so naraščale »razlike v osebnih dohodkih med poklici in med panogami«, zaradi davčne preureditve so imele »bogatejše regije boljše zmogljivosti in nudijo kakovostnejše storitve, saj se je manj denarja stekalo v federacijo« (Kirn, 2014: 245). Medtem ko je kupna moč delavstva močno upadla, so naraščale plače v panogah, ki so profitirale od financiranja v tržno naravnem sistemu, to je »v bankah, zbornicah, elektrogospodarstvu, zunanji trgovini, zavarovalnicah, stanovanjskih podjetjih, športnih organizacijah, podjetjih, ki so se ukvarjala z igrami na srečo« (Klasić, 2015: 34). »Ključna beseda, ki jo je bilo v skladu s tem vse pogosteje slišati na ulici, je bila neenakost« (ibid.: 43).

Po uvedbi reforme je bilo vse več stavk in drugih protestov proti povečanim neenakostim (Klasić, 2015: 28; Samary, 2017: 16). Reforma je povzročila prokapitalistične tendence v tržni regulaciji dostopa podjetij do dolžniškega kapitala in v spodbudah za njihovo usmeritev k profitabilnosti. Iz tega so sledili sanacijski ukrepi v doseganje večjega profita šibkih podjetij na škodo delavcev, povečevanje neenakosti med delavci glede na njihov razredni položaj v podjetju, panogo in regijo ter omejevanje upravljalških pravic delavcev, »poglobljanje dohodkovnih razlik med podjetji in regijami, povečevanje nezaposlenosti in rast inflacije. Posledica so bile delavske in študentske stavke med letoma 1968 in 1971 proti neenakostim in 'rdeči buržoaziji', za 'samoupravljanje od spodaj navzgor'« (Samary, 2017: 78–79; cf. Klasić, 2015: 28). Delavske stavke in študentsko gibanje torej niso kritizirali etatizma in vladavine partijskega političnega razreda v imenu liberalne demokracije, temveč v imenu okrepitve samoupravnega socializma.⁸

8 Pogled Catherine Samary na zgodovino jugoslovanskega samoupravljanja je zaznamovan z njeno normativno tezo, da bi morali protislovja v jugoslovanskem družbenem sistemu, tudi probleme razlik v razvitosti in poslovni učinkovitosti, razreševati po poti poglobljanja participativne demokracije oz. samoupravljanja. To je bilo tudi stališče praksisovcev (Klasić, 2015: 57). Ta pogled podcenjuje položaj Jugoslavije v svetovnem sistemu in njeno objektivno ranljivost na mednarodnih finančnih trgih, ki je s samoupravljanjem dosežena notranja kohezija ne more zmanjšati ali kompenzirati. Na drugi strani liberalni avtorji, kot sta Sabrina P. Ramet in Hrvoje Klasić, vrednotijo samoupravni sistem kot zgrešen eksperiment in odklon od mehanizmov doseganja podjetniške učinkovitosti in racionalne tržne alokacije virov. Toda ne glede na te razlike v vrednotenju samoupravljanja vsi trije avtorji ugotavljajo, da so socialni konflikti, ki jih je povzročila tržna reforma, vodili v proteste delavstva, intelektualcev in študentov, da je bila glavnina kritik s strani teh poražencev učinkov reforme levičarska in da so ključno vlogo pri nacionalističnih premestitvah interesnih sporov igrale republiške vladajoče politične birokracije.

Nasprotja med razvojnimi modeli kot strukturna podlaga konfliktov od 60. let do razpada Jugoslavije

Tržna reforma leta 1965 je bila v interesu menedžmenta in strokovnih poklicev v panogah, ki so obvladovale finančne tokove, bila je v interesu tržno in profitno uspešnejših podjetij in razvitejših republik oz. njihovih vodilnih razredov. Odprava vplačil poslovnih presežkov v državne investicijske sklade jih je stroškovno razbremenila. Te interesne skupine so državno distribucijo investicijskih sredstev kritizirale kot neučinkovito in zaviralno. Ni naključje, da so nasprotja med političnimi frakcijami sovpadala z geografsko distribucijo razvitosti. Razlike med razvojnimi strukturami različnih delov Jugoslavije so bile objektivni vir nasprotujočih si interesov v zvezi z ekonomsko politiko. Glavni protagonisti skupine t. i. liberalcev so prihajali iz Slovenije in Hrvaške, kjer je bila locirana glavnina izvoznega sektorja. Nasprotni tabor, ki je bil interesno lociran v Srbiji in ostalih vzhodnih republikah, je vodil šef zvezne Udbe Ranković. Tržna reforma leta 1965 je bila rezultat politične zmage liberalcev,⁹ naslednje leto je sledil še obračun z Rankovićem (Kirn, 2014: 182, 219).

Susan Woodward ugotavlja, da sta v Jugoslaviji delovala dva različna in do neke mere nasprotna razvojna modela, slovenski izvozni (kapitalsko intenzivni) model in bosanski model, v katerega jedru je bil državni vojaško-industrijski kompleks. Prvemu sta ustrezali decentralizacija in marketizacija regulacije, saj je dosegal profite na trgu in bi lahko uspešno dostopal do investicijskih sredstev na trgu kapitala, obvezna vplačila v državne investicijske sklade pa so ga bremenila. Drugi je bil odvisen od državnega patronata in sta mu politično ustrezala etatizem in centralizem (Kirn, 2014: 182). Sabrina P. Ramet uporablja nekoliko drugačno taksonomijo, in sicer v kontekstu idej o razvojnih politikah piše o donavskem in jadranskem konceptu (ter o slovenskem konceptu kot podvrsti drugega). Donavski koncept je zagovarjal, naj država z obsežnim investiranjem

⁹ Poleg ravni ekonomskih interesov, ki je tvorila os liberalci vs. unitaristi, je koalicija za reformo delno nastala tudi po logiki specifičnih medrepubliških in mednacionalnih napetosti. Slovenske in hrvaške liberalce je podprlo tudi makedonsko vodstvo, in sicer ne zaradi skupnih ekonomskih interesov, temveč zaradi odpora do srbskega šovinizma. Nastala je mešana koalicija, ki je bila liberalna in protisrbska. Po izbruhu cestne afere leta 1969 pa se je slovensko vodstvo oddaljilo od koalicije, ker je ocenilo, da je bila blokada črpanja tujih posojil za gradnjo slovenskih avtocest zarota Srbije in Hrvaške proti Sloveniji. To je bil po oceni Sabine P. Ramet tudi razlog, da se Slovenija ni pridružila nacionalističnemu vrenju hrvaške družbe v letih 1969–1971 (Ramet, 1992: 92–95), katerega ekonomsko ozadje je bila zahteva po decentralizaciji upravljanja deviz iz mednarodne trgovine.

v manj razvite regije spodbudi razvojno dohitevanje, jadranski pa, naj sledeč ekonomski racionalnosti vsakdo razvija tiste panoge, v katerih ima primerjalne prednosti. (Ramet, 1992: 87).

Na severu so se razvijale konkurenčne lahke industrije, zmožne izvoza na kakovostno zahtevne zahodne trge. Na jugu, predvsem v Bosni in Hercegovini, v Črni gori in na Kosovu, pa je država kampanjsko investirala v težko industrijo, izkoriščanje surovin in proizvodnjo električne energije, kar pa ni prinašalo dobrih rezultatov na področju rasti dohodka in zaposlovanja, čeprav so bile te investicije kapitalsko intenzivne. Relativna razvitost Bosne in Hercegovine in Kosova v primerjavi z jugoslovanskim povprečjem se je celo drastično zmanjšala (Ramet, 1992: 137–148). Območja z razvojem lahke in težke industrije so se razlikovala tudi glede na stopnjo izobraženosti delovne sile. Slovenija je v po-vojnem obdobju izpeljala izobraževalni preskok, po katerem je bila srednješolska strokovna izobrazba splošno dosežen standard, poleg tega pa je vzpostavila tudi močan sloj univerzitetno izobraženih in razvila relativno močno znanstveno produkcijo; medtem so se najmanj razviti deli Jugoslavije dolgo spopadali z visoko stopnjo nepismenosti.

Različna razvojna položaja sta sprožala nasprotni spontani ekonomski ideologiji. Nerazvite regije so na razvojno zaostajanje reagirale z zahtevami po obsežnejšem prerazdeljevanju pod federalnim patronatom v imenu solidarnosti. Spontana ideologija razvitejših republik je vključevala produktivizem in legitimnost tržnega gospodarstva in v tej luči so menile, da je prav, da ima vsakdo toliko, kolikor proizvede oz. iztrži, pomoč nerazvitim pa so razumele kot izkoriščanje razvitih. Napetost med dvema tipoma gospodarskega razvoja in njihovimi zastopniki v političnih vodstvih različnih republik se je v letih po tržni reformi ideološko premestila v mednacionalne spore, pri čemer so mnenjski voditelji mobilizirali zgodovinska nasprotja in zamere (Ramet, 1992: 84–85, 98–135). Racionalno jedro nacionalističnih izbruhov, zlasti hrvaškega »maspoka« med letoma 1969–1971, pa je bilo vezano na interese, ki so izhajali iz položaja v delitvi dela znotraj jugoslovanskega gospodarstva.

Tržna reforma je pomenila zmago protagonistov profitno in izvozno usmerjenega modela. »Hrvaška in Slovenija sta bili dejansko glavni koristnici reform 1965, podrazviti sektor kot celota pa je stagniral« (Ramet, 1992: 140). Gospodarsko stagnirajoče republike se niso uspele izkoptati iz kronične visoke

stopnje brezposelnosti. V Bosni in Hercegovini je v letih 1961–1968 podeželsko prebivalstvo celo naraslo za 8 % (ibid.: 143). Ker je bilo vlaganje v družbeno infrastrukturo odvisno od finančne kondicije republik, je bil po reformi podobno distribuiran napredek na področjih izobraževanja, zdravstva, kakovosti življenja in prometne infrastrukture (ibid.: 140–142).

Politična zmaga izvoznega modela, ki mu je reforma leta 1965 omogočila sistematično razvijanje, je med različno razvitimi deli federacije povzročila učinek odvisnega razvoja. Delitev dela med različno razvitimi deli federacije je bila taka, da so manj razviti imeli funkcijo dobave poceni surovin¹⁰ (tamkajšnja industrializacija je bila vezana na proizvodnjo surovin in energije) industrijsko razvitejšim, ki so proizvajali končne produkte za izvoz in za domači trg. Ukinitve državnih investicijskih skladov je proizvajalcem končnih produktov omogočila, da so unovčevali glavnino presežne vrednosti v proizvodni verigi. Transferne cene v verigi so ustrezale konceptu neenake menjave (prim. Wallerstein, 2006: 39), kar pomeni, da se je lahko akumulacija kapitala intenzivirala v razvitejših delih države, zlasti v Sloveniji, delu Hrvaške in v Vojvodini, in sicer ravno na račun tega, da so ostalim regijam, ki so bile dobaviteljice poceni surovin, energije in delovne sile, za te proizvodne faktorje plačevale nizko kupnino. Kapaciteta kompenzacijskega državnega sklada za pomoč nerazvitim republikam in pokrajinam se je skrčila ter ostala predmet nenehnih trenj vse do razpada federacije. Poleg tega zvezni sklad za pospeševanje razvoja nerazvitih republik in Kosova po letu 1965 ni več razdeljeval nepovratnih investicijskih sredstev, temveč nizkoobrestna posojila (Ramet, 1992: 151). Odplačevanje obresti in posojil se je zajedalo v nizke profite težke industrije in podjetja so še težje investirala v modernizacijo proizvodnje. Zaradi vsega tega se je razlika v hitrosti razvoja razvitih in nerazvitih regij povečala.

Slovenija je od 70. let dalje še bolj intenzivno kot prej vlagala v znanost, tehnologijo in izobraževanje, pa tudi v prometno in bančno infrastrukturo kot vire prihodnjih industrijskih in storitvenih razvojnih prebojev v panoge z višjo dodano vrednostjo. Ščasoma je obrnila primanjkljaj v blagovni menjavi z Zahodom,

10 Klasić navaja oceno Sergeja Kraigherja iz leta 1969, ki jo povzema Stipe Šušar, da slovensko gospodarstvo »zunaj jugoslovanskega trga nima tako ugodne baze za preskrbo s surovinami. Prav po zaslugi svojega položaja v Jugoslaviji, trdi Kraigher, se je SR Slovenija v celoti razvijala hitreje kot pa denimo zahodnoevropske države« (Klasić, 2015: 270). Villa navaja enako oceno Sonje Lokar (Villa, 2017: 66).

ki ga je v prvem obdobju kompenzirala s presežkom iz tujskega turizma in s prihodki iz mednarodnih prometnih storitev, v presežek (Klemenčič, 2013: 33). Tri četrtine izvoza je realizirala na konvertibilnih trgih, kar ji je prinašalo velik devizni tok (ibid.: 38).

Vprašanje nadzora nad deviznim tokom iz mednarodne trgovine je od začetka 70. let dalje postalo naslednje strateško vprašanje, glede katerega se je odvijal spopad med protagonisti obeh razvojnih modelov v Jugoslaviji. Slovenija je s krepitvijo podjetij, zmožnih izvoza industrijskih produktov, ustvarjala velik priliv konvertibilnih denarnih sredstev. Hrvaški je jadranska obala z tujskim turizmom prinašala devizno položajno rento. Ostali deli države, ki so razvijali kmetijstvo, rudarstvo in težko industrijo, so imeli bistveno slabši izvozni potencial. Da bi nabavljali določene vrste blaga, od nafte do zahtevnih tehničnih izdelkov na mednarodnih trgih, so bili življenjsko zainteresirani za centralno upravljanje deviznega toka. Sloveniji in Hrvaški pa je nasprotno ustrezalo, da bi konvertibilne devize upravljali in porabljali sami. To interesno nasprotje se je močno okrepilo z naftnima krizama v 70. letih. Politična odločitev, da oblast ne bo prevalila zvišanja cen nafte na prebivalstvo, je vodila v zadolževanje Jugoslavije v tujini in v dolžniško krizo. Edina alternativa za manj razviti del države, ki ni imel močne izvozne industrije ali turistične rente, je bilo pridobivanje deviz od ekonomskih izseljencev. To so izvajale banke z mrežo v tujini, vendar je prodaja teh deviz centralni banki v zameno za z novimi emisijami izdane svežnje domače valute povzročala hitro depreciacijo (Klemenčič, 2013: 38–39).

Že v času hrvaškega »maspoka« je bila zahteva po republiškem upravljanju deviz iz zunanje trgovine racionalno jedro političnega konflikta, ki se je ideološko reprezentiralo v obliki protisrbskega etnonacionalizma (Samary, 2017: 16). Po liberalni reformi 1965 se je namreč v gospodarstvu okrepila moč bank in podjetij za posredovanje izvoza, in oboja podjetja so bila izrazito skoncentrirana v Beogradu. Hrvaško politično vodstvo je motila netransparentnost bilanc teh finančnih ustanov. Sumilo je, da se prek njih še vedno dogaja neupravičeno pretakanje investicijskih sredstev k poslovno sumljivim projektom v nerazvitih pokrajinah. Menilo je, da bo hrvaško gospodarstvo lažje nadzorovalo svojo presežno vrednost, če se liberalno reformo poslovnega okolja nadgradi z decentralizacijo in bi republike dobile večje pristojnosti na področjih vodenja gospodarske politike in finančnih tokov, še zlasti deviz iz mednarodne trgovine. Ekonomski

interesi, izhajajoči iz strukturnih razvojnih razlik med deli Jugoslavije, so dobili razsežnost mednacionalnih nasprotij ter nasprotja med posameznimi republikami in zvezno birokracijo (Klasić, 2015: 261–264, 272–273).

Čeprav je bilo to, da je jugoslovanski politični vrh v prvi polovici 70. let zatrpl opozicijska politična gibanja, tudi študentsko, videti kot poteza krepitve političnega centralizma, je obenem z ustavnimi spremembami leta 1974 povlekel strateške poteze v prid ekonomskih interesov razvitejših republik. Ugodil je njihovim vsebinskim zahtevam po reviziji liberalne reforme in okrepitvi samoupravljanja ter po uvedbi republiškega nadzora nad devizami, zato da je zmanjšal družbene napetosti (Samary, 2017: 81–82; Klasić, 2015: 236–237). Ustavne reforme leta 1974 so okrepile pristojnosti republik na škodo zvezne vlade. Pri tem je zlasti pomembna ravno republiška pridobitev nadzora nad deviznimi tokovi iz zunanje trgovine.¹¹

Toda od zadolžitve v času obeh naftnih kriz dalje je bil gospodarski sistem Jugoslavije vse bolj podvržen pritiskom mednarodnih trgov, vključno s finančnimi. Mednarodne finančne institucije na čelu z Mednarodnim denarnim skladom so od nastopa zunanje dolžniške krize konec 70. let vse bolj prevzemale nadzor nad Jugoslavijo. V 80. letih so poglobljale njene notranje krizne procese z uveljavljanjem varčevalnih politik in postopnim uvajanjem neoliberalnih strukturnih reform (prim. Villa, 2017: 48–64). Ustavno programirana decentralizacija je pri tem spodbujala naravnost republiških vodstev, po kateri je vsakdo mislil le nase (Samary, 2017: 49). Ko je MDS v prvi polovici 80. let zahteval od zvezne vlade, naj v zameno za reprogramiranje dolgov centralizira upravljanje deviz, da jih bo prednostno namenjala odplačevanju dolgov (Villa, 2017: 55–56), je pomagal sprožiti politični prelom.

Okrog leta 1986 so v vseh ključnih republikah, od Slovenije do Srbije oblast prevzeli voditelji, ki so začeli delovati v smeri razgradnje jugoslovanske federacije. Zadnjo etapo konflikta glede nadzora nad devizami je sprožil srbski voditelj Milošević z vdorom v zvezni denarni sistem v korist likvidnosti republiške vlade. Obenem je z javno kampanjo sprožil notranjo trgovinsko vojno

11 Poleg tega so te ustavne spremembe revidirale tržno reformo iz leta 1965 in tako odgovorile na njene kritike – čeprav je režim hkrati kaznoval praksisovce, ki so bili najbolj artikulirani kritiki stranpoti tržne reforme. Ustavne spremembe so omejile moč tehnokracije, ponovno podvrgle delovanje bank samoupravnemu sistemu, z ustanovitvijo samoupravnih občinskih in republiških zborov so vnesle element samoupravljanja v politično sfero. Uslišati zahtevo in kaznovati tiste, ki so kritizirali napake režima, je vzorec, ki se pri Titovem režimu ponavlja ves čas.

proti avtonomističnim republikam in njihovemu blagu. Konflikt med programoma centralizma v prid manj razvitih in ekonomsko-politične avtonomije bolj razvitih jugoslovanskih republik je konec 80. let podobno kot v začetku 70. let s hrvaškim nacionalističnim gibanjem »maspok« bliskovito eskaliral v etnonacionalistično reprezentacijo. Ta se je začela z medsebojnimi obtoževanji o izkoriščanju, se nadaljevala z obujanjem zgodovinskih travm in se nadgradila s kulturnim rasizmom.

Sledila sta razpad države in serija vojn, po njih pa periferna integracija oslabljenih držav naslednic v svetovni sistem, tako da se v mednarodno delitev dela zdaj vključujejo v najboljšem primeru kot podizvajalke industrijskih proizvodnih verig pod nadzorom globalnih korporacij, v najslabšem pa kot dobaviteljce poceni surovin in migrantske delovne sile.

Sklepna ocena vloge in dediščine študentskega gibanja v protislovnem razvoju jugoslovanskega socializma

Študentsko gibanje 1968 je vzniknilo iz protislovij in konfliktov v jugoslovanskem hibridnem sistemu tržno-samoupravnega socializma. Ideološkega mesta študentskega gibanja ni mogoče razumeti brez upoštevanja ekonomskih protislovij in političnih konfliktov v takratni Jugoslaviji.

Interesna podlaga konfliktov med različnimi republikami glede ekonomske politike so bile razlike v njihovi razvitosti in zmožnosti za vključevanje v mednarodno trgovino. Tehnokracija in politična birokracija v razvitejših delih države sta težili k ekonomski liberalizaciji in k decentralizaciji upravljanja s konvertibilnimi devizami, da bi tako lažje izkoristili svoje prednosti v sektorjih izvozne industrije in turizma. Leta 1965 jim je šlo za reformo dostopa do kapitala po tržnih kriterijih (pri čemer je bil strateški cilj razvitih zmanjšanje investicijske solidarnosti z nerazvitimi), leta 1971 pa za reformo dostopa do deviz (zmanjšanje solidarnosti z nerazvitimi na ravni njihove kupne moči na mednarodnih trgih). Te težnje so se izrazile na različne ideološke načine: kot liberalizem, proticentralizem, premeščeno tudi kot nacionalizem. Njihovi razredni nosilci so bili tehnokratski in politični razredi razvitih republik.

Študentsko gibanje v Beogradu, pa tudi v Sloveniji, je takrat večinsko stalo na nasprotni strani, to je na stališču socialističnih idealov, ki implicirajo

solidarnost med družbenimi skupinami in tudi med republikami. Vzniknilo je iz zvestobe uradnim idealom samoupravnega socializma in iz protesta proti protislovjem znotraj jugoslovanskega hibridnega in vse bolj nemogočega sistema tržno-samoupravnega socializma. Neposredno je vzniknilo tudi iz nasprotovanja socialnim učinkom liberalni reformi leta 1965, ki je povzročila povečevanje družbene neenakosti, revščine in brezposelnosti.

Ekonomsko-politični procesi in strateške odločitve političnega vrha v obdobju zatrtja študentskega gibanja ter v obdobju spopadanja s finančno in gospodarsko krizo v drugi polovici 70. in v 80. letih iz današnje retrospektive kažejo, da je bilo študentsko gibanje 1968 morda zadnja iskreno navdušena artikulacija socialističnih idealov, ki pa so že tedaj izgubljali materialna tla pod nogami. Titov režim je to levo kritiko po letu 1971 zatrl. Poznejša nova, liberalna opozicija v drugi polovici 80. let je prispevala k pozabi njenega levičarskega jedra, čeprav so se ekonomski in socialni konflikti izpred 15 let takrat ponovili in se zaradi dolžniške krize še zaostriili ter se naposled prevedli v medetnične konflikte.

V obdobjih razpadanja Jugoslavije, medetničnih vojn in po njih se je politični prostor v državah naslednic preoblikoval tako, da ima etnonacionalizem skoraj povsod ideološko hegemonijo, liberalne stranke so v večini držav naslednic šibke, levice pa ni skoraj nikjer. Od levičarskih idealov in idealizma študentskega gibanja 1968 ni po 50 letih ostalo ničesar razen mladostnih spominov njegovih udeležencev in nekaj marginalnih institucij, kot sta v Sloveniji Radio Študent in Časopis za kritiko znanosti.